

nom planu odnosno kada dođe do primjene predložene strategije u stvarnosti, jer dok se to ne ostvari neće biti ni povratnih informacija o uspješnosti predloženih rješenja. Ovime se naravno ne umanjuje prinos studije sociološkim istraživanjima koncepta održivog razvoja, odnosno razvoja kroz očuvanje postojećih ekosistema već se otvara prostor za moguća dodatna poboljšanja na temelju uvida u povratne informacije.

Geran – Marko Miletić

Joachim Radkau

NATUR UND MACHT

Eine Weltgeschichte der Umwelt

C. H. Beck, München, 2000, 438 str.

Knjiga Joachima Radkaua, profesora novije povijesti na Sveučilištu u Bielefeldu, specifičan je pregled povijesti okoliša kao svjetske povijesti okoliša. To nije povijest ekologije kao znanosti (primjerice, L. Trepl: *Geschichte der Ökologie*, 1987) niti povijest ekonomije prirode kao povijest ekoloških ideja (primjerice, D. Worster, *Nature's Economy. A History of Ecological Ideas*, 1977), nego analiza odnosa prema okolišu i ljudske praktilke uključujući vrednote, rituale i religije, u različitim društvima i prostorima. Također pokazuje kako je socijalnoekološka praksa neposredno povezana s posljedicama takvih djelovanja.

Autor je mišljenja da povijesna istraživanja okoliša omogućavaju razvoj posebne discipline koja nije opterećena ni ekološkom niti socijalnom paradigmom. Njegov rad, način na koji opisuje odnos čovjeka prema okolišu, donekle nas podsjeća na knjigu Fernanda Braudela *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II* (Zagreb: Antibarbarus, 1997) koji također opisuje neke aspekte odnosa čovjeka i okoliša na tom području.

Knjiga na neobičan način osvjetljava čovjekovo ophođenje s prirodom, ali i poka-

zuje zašto bi trebalo i dalje tako nastaviti, računajući i s iznenađenjima prirode kakvih je u povijesti bilo mnogo. Nastaviti »tako« može se razumjeti kao preporuka povijesnih iskustava koja su jamčila opstanak čovjeku (sa znatno manjim tehničkim mogućnostima) i njegovu okolišu. U kontekstu koncepta održivog razvoja – ideje održivosti i raznolikosti – ta misao nam postaje mnogo jasnija.

U knjizi nije riječ o odnosu čovjeka kao vrste nego o odnosu ljudi prema okolišu u konkretnim društvima – od društava urođenika, agrarnih civilizacija do globalnog doba. Svojom analizom potvrđuje da je postojala svijest o okolišu u svim društvima. Praktike su se razlikovale ali odnos je bio isti. Luhmann (*Ökologische Kommunikation*, Opladen, 1986, str. 68) kaže da je ona postojala u doba kada je društvo bilo manje diferencirano a religija regulirala čitav život, pa i »njihovu ekološku regulaciju treba tražiti u mitskomagijskim predodžbama, u tabuima i ritualiziranju ophođenja s uvjetima preživljavanja u okolišu«. Svijest o okolišu nije otkriće prošlog stoljeća nego sastavni dio odnosa čovjeka i prirode, koja je pod motom industrijskog napretka zaboravila na neke vrijednosti prirode, ali se danas u poremećenom odnosu – kakvih je bilo i u prošlosti – ponovno pojavljuje u velikom stilu, kao znanost i kao pokret.

Za knjigu **Priroda i moć** možemo reći da je to studija o jednoj dimenziji čovjekove kulturne povijesti promatrane s aspekta povijesti različitih jednostavnih ekoloških praktika i »filozofija« o okolišu. Stanje okoliša – biotičkih i abiotičkih te antropogenih struktura – svjedoči o socijalnoekološkoj ravnoteži između (raznolikosti) ekosustava i (raznolikosti) kultura. To svjedoči o uspješnosti komunikacije ne samo čovjeka i okoliša, nego i komunikacije između ljudi i društava (kultura). Okoliš možemo oblikovati ili razarati u neposrednom odnosu prema njemu, ali to razaranje može biti posljedica komunika-

cije unutar društva i društava međusobno.

Čitalac si postavlja pitanje postoji li povijest okoliša, postoji li okoliš kao nešto univerzalno? Radkau svojim istraživanjem potvrđuje da je okoliš medij između čovjeka i prirode, koji se tijekom povijesti pod utjecajem čovjeka i same prirode, mijenja, uljepšava, postaje čovjeku korisniji. Međutim, veoma je važan njegov metodički pristup u kojemu opisuje lokalne, regionalne, civilizacijske – u svakom slučaju konkretne osobitosti u povijesti njihova okoliša. Na taj način izbjegava da se apstrahiranjem i poopćavanjem nekih postupaka i činjenica izgubi prava slika povijesti lokalnog okoliša. Umjesto da povijest traži u velikim gradovima i središtima civilizacija, kako to čine i s pravom mnoge druge znanosti, Radkau povijest okoliša pronalazi u poljoprivredi.

Upravo takvim opisima stvara svjetsku povijest okoliša povezanu s kulturom – načinom proizvodnje u poljoprivredi i načinom života, tradicijama, religijama itd. To je sasvim suprotan pristup od nama dobro poznatih sistematizacija u povijesti kulturnog razvoja i to zato što je izbjegao poznate dihotomije divlje–civilizirano, kultove »divljega« i »civiliziranoga«. Umjesto tih već stereotipnih paradigmi, Radkau problem održivosti istražuje u prošlim agrarnim kulturama i raznim okolišima.

Autor implicitno zastupa tezu da povijest okoliša nije povijest kriza i katastrofa, kojih je dakako – prema povijesnim, biblijskim ili znanstvenim izvorima – bilo u svakoj civilizaciji nego i povijest svjesne regeneracije prirodnog okoliša. Samo upornim radom i primjerenim odnosom prema okolišu, čovjek je rješavao svakodnevene probleme cikličnog života a ponekad u »velikom stilu« putem projekata i zahvata obrazovanih ljudi u dotičnoj civilizaciji (primjerice u sustavima navodnjavanja).

U različitim civilizacijama čovjek je stvorio različite krajolike primjerene prirodnim okolnostima i sustavu konkretne spiritualnosti. Mnogo toga je slično u raznim prostorima ali i različito. Primjerice terasasta poljoprivreda koju nalazi u Andama, Himalaji, Mezopotamiji, Sredozemlju itd.

Knjiga ima šest poglavlja: 1. *Razmišljanje o povijesti okoliša* (11–51); 2. *Ekologija egzistencijalne osnove i šutljivog znanja – elementarne simbioze čovjeka i prirode* (52–106); 3. *Voda, šuma i moć* (107–182); 4. *Kolonijalizam kao povijesnookolišna razdjelnica* (183–225); 5. *Na granicama prirode* (226–283) i 6. *U labirintu globalizacije* (284–340). Osim predgovora, knjiga ima kazalo imena i pojmova, te opsežne i korisne bilješke. Bilješke (341–422) pokazuju veliku količinu znanstvenih izvora i komentara uz svako poglavlje. Čitalac tako dobiva iscrpan pregled dosadašnjih istraživanja i zapisa, u različitim znanostima koje autor koristi u analizama i usporedbama.

Čitajući knjigu razmišljamo u čemu je značenje naslova »priroda i moć«. Obje riječi simboli su nekih sadržaja i odnosa. Priroda je po sebi nepredvidiva snaga katastrofa, postupna sila samoodržanja i evolucije. Ona nema moć, ona jest »moć«, ali osjetljiva i osvetoljubiva lica.

Međutim, Radkaua zanima više što je s čovjekovom moći u odnosu prema takvoj sili u dvostrukom smislu. Prvo, kako su je ljudi koristili u vrlo različitim okolišima i kulturama u smislu korištenja za svoj opstanak. Postoje različite tehnike i tradicije, ali uvijek primjerene okolnostima. Jedan od primjera iz Kine je **vu–vei** tj. stajalište neintervencionizma. To je kineska mudrost da se ne treba suprotstavljati rijekama nego ih pustiti njihovom toku, da ih koristiti. Međutim to nije jedino stajalište, kako to pokazuje ljudsko oblikovanje lokalne prirode – od stvaranja plodnih polja do katastrofalnih uništavanja šuma na velikim prostranstvima što je do-

velo do širenja pustinja i goleti. Platon se žali u *Kritiji* da je prije bilo mnogo više šume.

Drugo kako kontrola prirodnih resursa donosi pojedincima ili skupinama socijalnu moć. U povijesti je ta kontrola izvora pitke vode, regulacije navodnjavanja i odvodnje, bila društvena moć, koja se i danas u nekim sušnim krajevima tako odražava. Doduše, u prošlom stoljeću nafta je zamijenila vodu kao resurs, ali je izvjesno da će se ponovno moć zasnivati na kontroli i raspolaganju pitkom vodom.

U povijesti okoliša često se spominje **plug** – u pozitivnom i negativnom kontekstu: mita o zemlji i mita o napetku. S jedne strane on je (ne samo tehnički nego i) kulturni napredak u razvoju industrijske poljoprivrede koji i danas omogućava bržu i kvalitetniju obradu zemlje. Braudel (1997) kritizira mediteranske seljake što plitko oru. S druge strane tradicija ručnog kopanja polja bila je katkada toliko snažna da je plug »optuživan« da kopa po utrobi majke zemlje i izaziva eroziju tla. Caton (stariji) stalno je upozoravao i preporučivao rimskim seljacima da treba zemlju orati, orati, orati i gnojiti (82).

Mnogi narodi i lokalni kolektiviteti tijekom povijesti shvatili su da je kontrola i održavanje lokalnih poljoprivrednih ciklusa, zapravo kontrola ljudskog života. Lokalna razina aktivnosti i odgovornosti jamčila je kontrolu prostora i kontrolu broja stanovnika. Kako bi se inače moglo održati brojno stanovništvo na malom prostoru, primjerice, bez terasaste poljoprivrede o kojoj na nekim mjestima piše i Fernand Braudel (*Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, Zagreb, 1997), a Geertz u njima (na Bali) vidi izvanrednu stabilnost ekosustava – fizičku, tehnološku i socijalnu jedinicu. Očito to moguće samo tako da je optimalno korišten, tj. da se iz njega uzima i njemu vraća putem gnojidbe – organskim metabolizmom. U nekim dijelovima Kine postojalo je moralno načelo da gost nikada

ne ode iz kuće a da ne ostavi nešto zauzvrat gostoprimstva. To nešto bilo je njezgov izmet koji se koristio kao gnojivo. Ili, kako bi se održala društva da nije bilo uspostavljenog sustava navodnjavanja i odvodnje, o kojima je pisao Karl Wittfogel (prvu verziju oko 1930) kao o »hidrauličkim društvima«, kasnije (1957.) nazvanim »Orijentalne despotije« (Zagreb: Globus, 1988). Takav sustav poznat je u Nizozemskoj u kojoj nije došlo do centralizacije vlasti; ili da se priroda ne iscrpljuje nego iz nje umjereno uzima. Navodi se zanimljiva teza: »Učitelj lovi ribe udicom a nikada mrežom« (129). Današnji ribari ne love samo mrežom nego doslovno grabljaju dno mora.

Iz različitih iskustava agrarnih civilizacija znano je da je kontrola nad prirodom kontrola nad društvom. Međutim, rijetko je koja civilizacija centralizirala moć nad prirodom na taj način da je uspjela regulirati prirodne nužnosti. Mnogo je toga bilo prepušteno lokalnoj upravi. Svugdje gdje lokalno stanovništvo nije uspjelo zadržati kontrolu nad resursima oni su propadali. Uostalom to pokazuje i naše iskustvo s poljoprivredom, posebice zapuštanjem poljoprivrede, primjerice na otocima. Jednostavna društva usmjeravala su svoju snagu na regulaciju lokalnog prirodnog okoliša, dok moderna društva – visoko kompleksna – svoju snagu usmjeravaju više na bavljenje samim sobom i time postaju ranjivija u reagiranju na prirodne okolnosti i opasnosti.

Iskustva lokalnih kultura poznavanjem njihove povijesti okoliša postaju inspiracija za neke suvremene ideje o značenju i ulozi lokalnog u konceptu održivog razvoja. To potvrđuju i orijentacije u gotovo svim strategijama kao orijentacija na lokalnu razinu koja jamči preglednost stanja, sustavnost postupaka i prepoznatljivu odgovornost za posljedice.

Knjiga Priroda i moć sama po sebi kao interpretacija izvor je veoma korisnih znanja iz povijesti raznih civilizacija, a s

brojnom literaturom i znanstvenim izvorima »rudnik« je za studij ne samo povijesti okoliša nego i za studij socio-kulturne antropologije, socijalne i kulturne ekologije. Primjeri koje Radkau navodi ostavljaju dubok dojam »mudrosti« predmodernih agrarnih civilizacija koje su svojim jednostavnim ali kompleksnim životom, održavanjem agrarne tradicije – kojega danas katkada ne razumijemo ili ne želimo razumjeti – usprkos razaračke snage prirode, stvarale i održavale svoju stabilnu svakodnevicu. Autorovo upućivanje na razum iskustva kojega je čovječanstvo steklo kroz povijesti okoliša posebno je vrijedan prilog današnjem diskursu o održivom razvoju, ali ne u smislu njegova suvremenog teorijskog interpretiranja, nego kao povijesna argumentacija za konkretizaciju ideje održivog razvoja

Ivan Cifrić

Hans-Werner Prah / Monika Setzwein

SOZIOLOGIE DER ERNÄHRUNG

Leske+Budrich, Opladen, 1999, 310 str.

Iako je knjiga *Sociologija prehrane* tiskana prije nekoliko godina nije izgubila na aktualnosti u dva aspekta: kao problematiziranje jednog od temeljnih problema čovjekova života koji je duboko povezan s mnogim socijalnim problemima suvremenoga društva i kao poticaj za razvoj istraživanja i razvoj još jedne posebne sociologije kao znanstvene discipline. To je osnovni razloga da se ukratko osvrnemo na ovu problematiku u povodu knjige, bez sustavnog prikaza pojedinih poglavlja.

Knjiga je koncipirana u deset poglavlja (s razrađenim potpoglavljima) i to: 1. *Prehrana između društva i prirode*; 2. *Prehrana u povijesnom kontekstu*; 3. *Socijalno-strukturalne dimenzije prehrane*; 4. *Prehrana i socijalne norme*; 5. *Prehrana i socijalizacija*; 6. *Prehrana i nagoniska struktra*; 7. *Moć i prisila u prehrani*; 8. *Prehrana i*

modernizacija; 9. *Prehrana u svjetskom društvu* i 10. *Perspektive sociologije prehrane*.

U odnosu na seljačku, tradicionalnu poljoprivrednu proizvodnju, preradu i način konzumiranja prehrambenih artikala, industrijska poljoprivreda i prerada izazvala je radikalne promjene. Nije riječ samo o tehničkim aspektima nego o socijalnim i kulturnim posljedicama. (Sociologija prehrane bavi se upravo tim pitanjima). To se primjećuje i u doba globalizacije: tendencija agresivne jednoobraznosti s jedne i tolerantne multikulturalnosti s druge strane. Posljedice o kojima se danas govori u *Sociologiji prehrane* nastavak su utjecaja industrijalizacije poljoprivrede, uvjeta novih kontakata kultura i globalizacijskih utjecaja na promjene modernog društva.

Za način čovjekove prehrane važne su **prostorna i vremenska** dimenzija. Prostorni odnos znači da je jelo i pripremanje hrane ovisilo o socijalnoekološkim uvjetima. Kuhano i pečeno jelo došlo je u obzir tek nakon čovjekova kontroliranja vatre i izrade primjerenog posuđa, što je povezano s kulturom. Vremenski odnos prema prehrani empirijski pokazuje da u prehrani nije potrebno slijediti prirodni ritam prehrambenih plodova, kao što je bio slučaj u agrarnim društvima. Ona su koristila prednost prirodnog slijeda plodova ali i ovisila o dobu žetve, dobrom ulovu, načinu spremanja zaliha i općenito o odnosu prema prirodi. Moderni čovjek hrani se »denaturalizirano« i tek s ekološkom (organskom, biološkom) proizvodnjom hrane, potiče se potreba za prirodnom hranom. Industrijska poljoprivreda radikalno je promijenila dotadašnji prostorni i vremenski odnos: proizvodnjom i preradom hrane, novim načinom stvaranja zaliha (dubokim zamrzavanjem u masovnim skladištima, konzerviranjem), prodajom već gotove ili polu-gotove hrane, koje ima svakodnevno na tržištu ili se drži u zamrzivaču.